

„A szöveg behatárolt; a mű végtelen...”¹

EGY HÜTLENÜL ELHAGYOTT ÚT ÚJRAFELFEDEZÉSE²

Néhány esztendővel ezelőtt, egy számomra igen fontos olvasmány hatására (Hajnóczy Péter: *Jézus menyasszonya*) – a *Tragédia* lidércnyomásos Tizenhatodik (sic!) színéről értekeztem mint kortárs, XXI. századi disztópiáról.³ Most nemrég elhunyt művészbarátom, Szkárosi Endre nyomán egy másik képtelen igazság ragad meg: „...a bőrt leveszem róla...; maradnak a hús, a vér, az idegek...”⁴ – az idézet Hajnóczy Péter prózáját érinti (*Jézus menyasszonya*; „Egy ember preparálása”), engem azonban arra biztat, hogy bátran, minél mélyebbre ássak a *Tragédia* Madách-megírta szövegében/szövegetében. Az elévülésre képtelen, arra nem „hajlamított” nagy műben, meggyőződésem, szám-talan kérdés rejlik, melyeket nem bontott még ki, nem boncolt szét az elemző elme. Mert csak a szöveg behatárolt. A mű végtelen és nyitott. S ha a bőrt leveszed róla, alatta megtalálod a fő szerveket: a húst, a vért, az idegeket, a lélegző tüdőt s a szívet, a még dobogó szívet...

De. Ugyanakkor.

Meddig mehet el a Ma olvasója-értelmezője? Hány bőrt lehet/szabad még lenyúzni Madách *Tragédiájáról*, utó- vagy disztópiájáról? A szöveg minduntalan megnyílik, meglep, két mondat közt fordul át egy új színbe; nem egyszer az olvasó meghökkenten tapasztalja, hogy amit Ádám vagy Lucifer épp most mondott – Ő maga sugallta nekik...; s Ők ketten – nem is állnak oly messzire egymástól!

Ez utóbbi észrevételre álljon itt egy idézet a Falanszter jelenetéből:

„(...) Mi szörny lesz az, mint szótlán gondolat,
Szerelmi érzés, melynek tárgya nincs,
Lény, melyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem korlátozandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét,

¹ Utalás egy Thomka Beáta-mondatra.

² Az írás a XXXI. Madách Szimpóziumon (2023. október 6., Szeged, SZAB-székház) elhangzott előadás lejegyzett és szerkesztett, jegyzetekkel kiegészített változata.

³ Cserjés Katalin: *Lehetnének-e Az ember tragédiájának további színei?* (Hajnóczy Péter egy disztópiája és Madách drámai költeménye), in Cserjés Katalin: *Álló csillagok – Egy gondolkodás (koncentrikus) körei*, Lectum Kiadó, Szeged, 2017, 41–58.

⁴ Ld. Szerdahelyi Zoltán: *Beszélgetések Hajnóczy Péterről*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 143.

Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
Egy szűk üvegben kelve öntudatra? (...)”⁵

Ki mondja fentieket? *Tudjuk; de „tudjuk-e”?* (ez is Hajnóczy mondata!!) Nem Ádám mondja a *Falanszter* Tudósának (holott mondhatná ő is); Lucifer mondja. Itt ő viszi Ádám szölamát...

„Bámúllak, tudós! még csak azt nem értem,
Tudnád-e tenni, hogy, mi most rokon,
Ne vonja egymást, és ne lökje el
Az ellentét.
(...)
A természet fűtője vagy tehát csak,
A többit ő magában végezi. –”⁶

Lucifert hallottuk tehát, két ízben is, a *Falanszter*-jelenetben; az Ördög igen-emberi, igen-Ádám-i vitába száll a Tudóssal, kiből a tudás tán nem, de a lélek minden bizonnyal hiányzik... Mondandója a lázadó, kétségbeesett emberé, a büszke, ember-voltát emelt fővel hordozó Ádámé – egyszersmind a mi magunké is. A szöveget sokadszor olvasó kutató is újból s újból meghökken Madách paradoxonán: hogy NEM – nem mindig! – lehet kitalálni, ki beszél, ki háborog?! Véletlen vagy szándékosság húzódik meg Lucifer indulatos szavai mélyén? Átjárható a szakadék, áttörhető a fal Ádám és Ördöge között? Vagy – hajdan – maga az Ördög is ember vala...? Rólunk magunkról volna szó, kikben Isten és Ördög – romantikusan szólva – egyszerre van jelen?

Az újdonság, az újra-olvasás erős felfedezése és megerősítése most az, hogy valóban nem mindig könnyű eldönteni, éppen ki a szöveg beszélője (a művet nyomtatott formában birtokba vevő esetében ott a kiírt név automatikus kalauzként, de, gondolatmenetemet igazolandó, szegedi akadémiai előadásom⁷ után többen léptek oda hozzám meghökkenten, hogy valóban, a szövegek pusztá felolvasása hirtelen megzavarta őket, s alig/vagy nem tudták azonosítani a beszélő személyét). Egyfajta magával ragadó konklúzió lehet a hipotézis vagy személyes döntés/felfogás, miszerint egyetlen szereplő/hang/karakter feldarabolt monológja a mű – netán a mi magunk belső hangja; (minden) töprengő, kételkedő, vívódó emberé...

S most szólaljon meg a Tudós (Kepler): beszédlánca második prágai színben hangzik fel, s a Tanítványhoz szól...

⁵ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Tizenkettedik szín. A kötetet szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta: Kerényi Ferenc, IKON Kiadó, [Budapest], 1992, 116.

⁶ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Tizenkettedik szín, i. m., 117.

⁷ Ld. a 2. jegyzetben foglaltakat.

„Sokat kívánsz. Paránya a világnak,
Hogy lássad át a nagyszerű egészet? –
Uralmat kérsz, élvét kérsz és tudást.
Ha súlyától nem dűlne öszve kebled,
S mindezt elérnéd, Istenné leendnél. –
Kevesbet óhajts, s tán elérheted.”⁸

Mintha Lucifer szavai volnának, holott Ádám/Kepler szól a Tanítványhoz...
Avagy nem is Lucifer, ellenben a Teremtő szól és figyelmeztet itt? Alakok,
gondolat- és beszéd-láncok egybe-mosódása, örök kapcsolódása: egység az
ellentételekben... Épp az *Ördög s a Jóisten* keverednek itt, másolódnak egy-
másra...

Előtte pedig a Tanítványt halljuk, akiből egy Ádám szólal meg:

„Im, itt vagyok, lelkem vágytól remeg,
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban
Uralkodva felsőbbbség érzetével
Anyag- s szellemvilágban egyaránt.”⁹

Most Párizsba lépünk át/vissza – s Dantonban egy tragikus, egy elveszett,
heroikus Lucifert hallunk meg hirtelen...

„Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázom végzetemmel. –”¹⁰

(Kísértést érzünk, hogy ide-olvassuk a 3. szín Paradicsomon kívüli világát,
ahol Ádám ezeket mondja:

„Érzem, hogy Isten amint elhagyott,
Üres kézzel taszítván a magányba,
Elhagytam én is. Önmagam levék
Enistenemé, és amit kívírok,
Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem”¹¹)

*

Egy közjáték, pihenésképpen

Talán nem lesz érdektelen... Alumni/meghívott előadó óráimon, emelt
szintű érettségit tenni szándékozó nagydiákok közt vetődött fel egy ízben a
kérdés, hogy fejből el tudják-e sorolni a *Tragédia* színeit s a színhelyeket. Fur-

⁸ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Tizedik szín, i. m., 88–89.

⁹ Uo., 88.

¹⁰ Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Drámai költemény. Kilencedik szín, i. m., 83.

¹¹ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Harmadik szín, i. m., 23.

csa, számomra is váratlan dolog történt. 1. Mely szín a legkevésbé ismert, felismert, legkevésbé visszaemlékezhető a *Tragédia* színei közül? S vajon miért pont ez? 2. Melyik a *Tragédia* leghosszabb színe? Miért – és miáltal – éppen ez? (ez a könnyebbik kérdés; az első tkp. komoly dilemmát okoz az elmélkedőnek, s a Szín újraolvasására sarkallja, hisz az olvasói érzetek szerint – ez a szín mintegy fekete lyukként mered a mű befogadójára...) 3. Úgy tűnik, kérdéseink abbahagyhatatlanok. S melyik a *Tragédia* legrövidebb színe? Miáltal s mivégre az, amelyik? E kérdés megvitatása és remélt vagy bízott megválaszolása maradjon most e tanulmány olvasójának feladata! S ha feloldotta a dilemmát – ugyanezzel a kutatói vággyal keresse a hasonlóképp enigmatikus szöveghelyeket!

*

S ha már többször fordultunk a Falanszter különös színéhez – a jelenet végén a pusztító, halált hozó Lucifer végre is: megmenti Ádámot, míg az *Úrben* a halálba hajszolná:

„Itt gyors segély kell. Ádám, utazunk!”¹²

Fent idézett helyzet és sorok ellentmondásnak (sötét tréfának) is tűnhetnének a szövegbelsőben a szerepeket illetően, megítélésem szerint azonban aligha tekinthetők a szerzői figyelem hiányának, tévedésnek, túlzásnak. A szándékosan elhelyezett ellentmondások, önkéntelen kitérők a madáchi világ keserű dilemmáit képzik meg. Lucifer sokszerű szerepére, megnyilatkozásaira utalok; de megtehetném ugyanezt a Teremtő tirádaival kapcsolatban is. Valamennyiünk fájdalmas, ellentmondásos (ön)tapasztalatai képződnek meg fenti ellentmondásokban... Előre hallani véljük Ádám tragikus, kétségbeesett-kérő kérdéssorát a Tizenötödik szín végéről, s végül a mű utolsó mondatát:

„Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!”¹³

Hány *Tragédia* létezik tehát? Ahány olvasó; ahány olvasat...

*

S most következzenek egy rövid kitérőt Borgeshez és Pierre Ménard *Don Quijotéjához*. (E kitérő sajátos módot ad szeretett és nagyra becsült, hosszú időközön át a Madách Társaság vezetője, Andor Csaba megidézéséhez is; kérem, nézzék el itt ezt a gondolat-bozótost („cserjés”-t), talán nem lesz haszon nélkül való...):

¹² Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Tizenkettedik szín, i. m., 122.

¹³ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Drámai költemény. Tizenötödik szín, i. m., 138.

Egy korábbi tanulmányomban felhasználtam már – más gondolatmenetben – Borges e szövegének most ismét elővett részletét.¹⁴ (Ösztönző lehet e különleges novella – ha egyáltalán megnevezhető ekként – szövevényes, kalandos gondolati világát több irányban folytatni, értelmezni, elidőzni felette.) A hosszú, változatos, kiszámíthatatlan szöveg – számomra – legvelejénél álltam meg, s idéztem akkor is:

„Cervantes és Ménard szövege szóról szóra azonos, csak hogy az utóbbi mérhetetlenül gazdagabb. (Kétértelműbb, mondhatják ócsárlói; de a kétértelműség: gazdagság.)

Revelációt jelent összevetni Ménard *Don Quijoté*-ját a Cervantesével. Az utóbbi azt írta például (*Don Quijote*, első rész, kilencedik fejezet):

...az igazság, melynek anyja a történelem, az idő versenytársa, a cselekedetek le-téteményese, a múlt tanúja, a jelen idő példája, a jövőendő hírnöke.

Tizenhetedik századi megfogalmazásban, Cervantes, a »laikus lángelme« megfogalmazásában ez a felsorolás pusztán csak a történelem retorikus magasztalása. Ménard viszont ezt írja:

...az igazság, melynek anyja a történelem, az idő versenytársa, a cselekedetek le-téteményese, a múlt tanúja, a jelen idő példája, a jövőendő hírnöke.

A történelem: az igazság anyja; az eszme meghökkentő. Ménard, William James kortársa, nem mint a valóság megismerését, hanem mint forrását határozza meg a történelmet. Számára nem az a történelmi igazság, ami megtörtént, hanem az, amiről azt tartjuk, hogy megtörtént...”¹⁵

Pár nap múlva jött a válaszlevél. Andor Csaba igen udvariasan korrigálta, kijavította kéziratomat, utalva rá, hogy „véletlenül” kétszer írtam le egymás után ugyanazt, Borgest idézve. Végre valami, amit ez a precíz, mindenre kiterjedő figyelmező ember, lám, „mégsem ismer”, s örömmel és a legnagyobb tisztelettel felhívtam figyelmét Borges szándékosságára. A *Don Quijote* szövege – szó szerint – mindkét olvasatban, szándékosan, *ugyanaz*. Gondolatmenetét illetően azonban radikálisan más, az időközben eltelt évszázadok okán... E beékelést lezárva szerettem volna egyszersem megemlékezni nagyszerű műhely-vezetőnkéről és Madách-tudásunk alapvetőjéről, Andor Csabáról, barátunkról.

*

¹⁴ Cserjés Katalin: *Az ember tragédiája* – játék egy közkinccsé, megkérdőjelezhetetlenné vált címmel – (a *pandémia* idejének komor érzékenységevel). XXIX. Madách Szimpózium, 2021. szeptember 24., Szeged, SZTE JGYPK.

¹⁵ Jorge Luis Borges: *Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője*, fordította: Jánosházy György, in Jorge Luis Borges: *A halál és az iránytű*. Elbeszélések. Válogatta és szerkesztette: Scholz László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998, 41–42.

Hány *Tragédia* létezik tehát? Ahány olvasó; ahány olvasat... ismételjük meg.

„S megint előlről” (*Da capo al fine*), hogy ismét hű társamhoz, Hajnóczy Péterhez forduljak szóért, hasonlatért. Abba lehet-e hagyni a *Tragédia* olvasását-értelmezését? Van-e például eseményhorizontja a nagy műnek az Első színbe lépés megtörténte előtt, a *Mennye*k tétélezte időt megelőző, időtlen idő előtt, egy *kronotoposz*ban, hová emberi szó és értelem nem hatolhat el?

Van (lehet) viszont egy *poszt-somnium* állapot: Ádám útja, út-lehetőségei – immár az ébredés után...

Ha van (mert néhány esztendeje írtam neki¹⁶) Tizenhatodik (sic!) színe a *Tragédiának* – úgy Tizenhetediknek is lennie kell: abbahagyhatatlanul, alább-hagyhatatlanul vonulnak a jelenetek a történelmi színeken túl és keresztül, függönyök és fátylak előtt és mögött: „Ködképek a kedély láthatárán.” Ma hányadik színét éljük a *Tragédiának*?

De van-e, lehet-e múltja Ádámnak és Lucifernek együtt? Van-e életük a *Tragédia* szövegén kívül? Képzeletünkben bizonyosan; sok-sok olvasó más-más képzeletében... Eleve – ne feledjük! – maga a nyelv sem engedi egyértelművé válni a nagy művet!

Meddig szabad továbbgondolni egy rég megírt, ráadásul abszolút kanonizált, feldolgozott művet? Mikor vált a befogadás-esztétika *appropriation art*-ra, azaz mikor válik a vizsgálat alá vett *megelőző kép* kisajátításává?

Mi – és hol van e nagy szöveg „köldöke”?¹⁷ Mert nemcsak a *küzdés* – ugyanúgy a *bele fáradás*, a *tettvágy*, a *halálvágy* vagy akár az *Éden- emlékek* is válhatnak a *szöveg köldökévé* – megrendítően izgalmas gondolatlánc indulhat el egy efféle szöveg-boncolás révén...!

*

„Mi egy könyv, ha nem olvassák? Olyasvalami, amit még nem írtak meg. Az olvasással eszerint tehát nem újraírjuk a könyvet, hanem elérjük, hogy a könyv megíródjék vagy meg *legyen* írva – ezúttal az író közvetítése nélkül, úgy, hogy nincs ott senki, aki írna. Az olvasó nem hozzáadódik a könyvhöz, hanem alapvetően arra törekszik, hogy bármiféle szerző súlyától megszabadítsa, és végtelen könnyedsége – a gyorsaság, mellyel a könyvhöz közeledik (...) – új könnyedséget kölcsönöz a könyvnek, melynek immár nincs szerzője,

¹⁶ Cserjés Katalin: *Lehetnének-e Az ember tragédiájának további színei?* (Hajnóczy Péter egy disztópája és Madách drámái költeménye), in Cserjés Katalin: *Álló csillagok – Egy gondolkodás (koncentrikus) körei*, Lectum Kiadó, Szeged, 2017, 41–58.

¹⁷ Ld. Cserjés Katalin: „A szöveg köldöke” – egy sugárzó, jelentésszerű góc megtalálása – Folytatódó párbeszédben a *Tragédiával*, in XXVII. *Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat*, 2020, 47–67. A cím utalás Mieke Bal *Látvány és narratíva egyensúlya* című tanulmánya élén Freud híres mondatára az *Álomfejtés*ből: „Ez az álom köldöke, a hely, amely lenyúlik az ismeretlenbe”. Ld. Mieke Bal: *Látvány és narratíva egyensúlya*, fordította: Hartvig Gabriella, in *Narratívák 1. Képleírás, képi elbeszélés*, szerkesztette: Thomka Beáta, Kijárat Kiadó, Budapest, 1998, 155–182.

mely megszabadult egy egész beleöntött élet terhetől, komolyságától, munkájától, súlyos szorongásaitól, attól az olykor rettenetes és mindig félelmetes tapasztalattól, melyet az olvasó eltöröl, és gondviselésszerű könnyedsége révén semmisnek tekint.”¹⁸

*

Földényi F. Lászlót idézem végül, s bízom benne, hogy amit Barabás Márton plasztikáiról ír, jelen gondolatmenetemre is vonatkoztatható: „A szabadság érzetét keltették bennem ezek az alkotások: olyasmi jött létre, ami nem volt megjósolható. Vagyis a művész olyasfajta készítésnek engedett, ami az előzményekhez képest törést és szakítást jelent. Márpedig az esztétikai hatásnak a kiszámíthatatlanság, a megtervezhetetlenség érzete az egyik legfontosabb eredője.”¹⁹

Egy cseppet emlékeztetnek e sorok Ottlik Géza feledhetetlen tréfájára, többjelentésű, s immár szállóigévé vált felszólítására az *Iskola a határon*-ból: „Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!” Fentiek egyfajta felhatalmazást adnak számomra, hogy (mindig újra s) újragondoljam Madách nagy művét, így tartva azt életben, mozgásban a magam számára mindörökké... Erre tettem most is bátortalan kísérleteket.

Zárszó

A *Tragédia* (számos, egymástól végtelenül elkülönöződő) illusztrációiból kellene most egy csokrot összeállítanom.

Néhány képet szántam ide a *Tragédia* színeinek képpé formálásaiból, de úgy, hogy olyan munkákat is választottam, melyek (némi megengedő fantáziával és a kortárs kísérletekre hajlamított tekintettel) megfelelnek a *Stable Diffusion* elnevezésű látens szöveg-kép diffúziós modellnek, amely bármilyen szövegbevitel mellett képes (akár) fotorealistikus képeket generálni, önálló szabadságot teremtve az akár hihetetlen képek előállításához.

Most lemondok, helyszűke miatt is, e teljes bemutatóról; meghagyva csupán két legrégibb kép-vonzalmamat: Than Mór egyetlen Madách-képét,²⁰ a felejthetetlen *Űr-jelenet*et, illetve Zichy Mihály azonos tárgyú illusztrációját.²¹

¹⁸ Maurice Blanchot: *A mű és a kommunikáció* I. Olvasni, fordította: Lőrinszky Ildikó, in *Nagyvilág* 2005/4, 280.

¹⁹ Földényi F. László: *Barabás Márton legújabb műveiről*, in Földényi F. László: *A testet öltött festmény. Látogatások műtermekben*, Ars Longa sorozat, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1998, 18.

²⁰ Than Mór: *Ádám az úrben* (olaj, vászon, 173 × 202 cm, sajátos keretben), a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona, tartós letétben az Országos Széchényi Könyvtárban.

²¹ Zichy Mihály: *Ádám az úrben* (Tizenkettedik szín) (papír, szén, 790 × 503 mm), a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona.

De. És.

A napokban több fórumon, több médiumon keresztül, több irányból emlékeztünk és emlékeztettünk Szegeden Tandori Dezsőre.²²

Tandori Dezső igaz barátja volt Veszelszky Bélának. Tandori egész sorozatot, írógépen fogant betű-kombinációt hozott létre, s e különös, nem egyszer keresztre emlékeztető finom betű-ábrák Veszelszky híres pont-rakásait követik, olykor madár-lábnyomokként, finoman, csodálatosan, végeérhetetlen változatosságban.²³

De Veszelszky Bélának is vannak hihetetlenül finom, kereszt-törékenységgű golyóstoll-rajzai a '70-es évekből²⁴, melyeken a *Küzdő Ádám* igyekszik felállni, felkapaszkodni, felszárnyalni, vélhetőleg – mindhiába...²⁵

Íme, zárásképpen, egy tollrajz e megrendítő, bevégezetlen sorozatból:

²² Utalás az „Ugyanez elmondható bármiről”? Tandori Dezső: *Egy talált tárgy megtisztítása*, 1973/2023 című kiállításra, mely az SZTE Klebelsberg Könyvtárában került megrendezésre (2023. december 7. – 2024. február 13.). A kiállítás kísérőeseményeként mutatták be Tandori posztumusz megjelent, „...most már csak néz beszédem” című kötetét (Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2023). 2023. december 8-án, Tandori 85. születésnapján a *Töredékek, talált tárgyak* című konferencia, valamint az *Egy kultusztárgy megtisztítása* című, Ferencz Győző és Radnóti Sándor részvételével megtartott beszélgetés várta az érdeklődőket.

²³ A széria több darabját is közli az alábbi kötet: Tandori Dezső: *Sár és vér és játék*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983, 78, 703.

²⁴ Veszelszky Béla: *Küzdő Ádám* (golyóstoll, papír, 315 × 240 mm), magántulajdon.

²⁵ Vö. Cserjés Katalin: *Veszelszky Béla – a „Küzdő Ádám”*, in XIV. *Madách Szimpózium*, sorozatszerkesztő: Andor Csaba, szerkesztette: Bene Kálmán, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 2007, 104–117.

Ezekről – s a sok-sok többi illusztrációról, főként tán Szántó Piroska és Réti Zoltán munkáiról pedig Csokonai örökre megőrzendő sorai jutnak eszembe:

„(...) Tebenned úgy csap a poéta széjjel,
Mint a sebes villám setétes éjjel;
Midőn teremt új dolgokat
S a semmiből világokat.”²⁶

A KÉPZELET, amit SEMMI sem tud meghaladni... Nincs két egyforma illusztráció. Nem lehetséges kétszer egyféleképpen olvasni *Az ember tragédiáját*...

S ekként működik a Madách-illusztrációk legjava is...

²⁶ Csokonai *A Magánosság*hoz című versének részletét innen idézem: Horgas Béla: *Csokonai Vitéz Mihály*, Garabonciás Könyvkiadó, Budapest, 1988, 110.